

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI DERGİSİ

DİNİ İLMİ EDEBİ MESLEKİ AYLIK DERGİ

Cilt : XII Sayı : 1
OCAK — ŞUBAT 1973

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

EY İMAN EDENLER, İÇKİ KUMAR, (TAP-
MAYA MAHSUS) DİKİLİ TAŞLAR, FAL
OKLARI ANCAK ŞEYTANIN AMELİNDEN
BİRER MURDARDIR. ONUN İÇİN BUN-
(LAR)DAN KAÇININ Kİ MURÂDINIZA
ERESİNİZ.

ŞEYTAN, İÇKİDE VE KUMARDA ANCAK
ARANIZA DÜŞMANLIK VE KİN DÜŞÜR-
MEK, SİZİ ALLAH'I ANMAKTAN VE NA-
MAZDAN ALIKOYMAK İSTER. ARTIK SİZ
(HEPİNİZ) VAZGEÇTİNİZ DEĞİL Mİ?

Mâide : 90 - 91

İmtiyaz Sahibi ve Yazı İşlerini
Fiilen İdare Eden Sorumlu Müdür
M. SAİM YEPREM
Diyamet İşleri Başkanlığı
Derleme ve Yayın Müdürü

İslâm'da İman ve Tarihi Üzerine

II

M. Saim YEREM
Diyanet İşleri Başkanlığı
Derleme ve Yayın Müdürü

Hz. Osman devrinde yahudi Abdullah b. Sebe' ve taraftarlarının gayretiyle şîliğin sebebiye kolu veya «Gulât» adını verdiğimiz kısmı doğmuş, bunlar daha önce «İslâm'da İman ve Tarihi Üzerine,» isimli makalemizde (1) işaret ettiğimiz gibi muzır faaliyetler sonucunda İ m a m e t meselesini istismar ederek, Halifeliğin Hz. Ali'nin hakkı olduğunu, çünkü onun Hz. Muhammed'in vasisi mevkiinde bulunduğunu, diğer halifelerin gasıp durumda olduklarını iddia etmişler, hatta Hz. Ali sevgisini o derece istismar etmişler ki, onda tanrılık bulunduğunu, ölmediğini, kıyamete yakın tekrar dönüp kendilerini kurtaracağını bile iddia etmişlerdir. Bu görüşler daha hâlâ mecusîlik (zerdüşîlik) ve mazdekçiliğin etkisinden sıyrılarak eski hatıralarından kurtulamamış olan çevreler arasında daha ziyade yayılmıştır.

Daha sonra Siffin vakası sonunda bilhassa cahil çöl arapları arasında yayılan haricîlik teşekkül etmiş ve İslâm'ın başına büyük gaileler açmıştır. Bunların içinde Eş'as b. Kays, Mes'ud b. Fedekî et-Temîmî, Zeyd b. Husayn et-Tâî gibi şahıslar başta gelmektedir. (2)

Şîiler, haricîler, sünnîler diyebileceğimiz bu guruplaşma da kendi aralarında devamlı farklılaşma istidadı göstermiş ve İslâmî âlemi birçok fırkalara ayırmıştır. Bu guruplar sahip oldukları görüşlere daima Kur'ân'dan mesnedler aramışlar, Peygamberden hadisler rivayet etmeğe başlamışlardır.

İslâm dünyasında ortaya çıkan bu ilk fırkalar tamamen siyâsî mahiyette olup, **imamet** ve **mürtekibi kebre** meselelerinin farklı şekilde anlaşılması esasına dayanıyordu. O gün için bu meseleler ellerinde silah bulunan kuvvetlerin faaliyetlerine tesir eden, tatbîkî ehemmiyeti olan konulardı. Fakat sonraları tamamen akademik münakaşalar halini almıştır.

İmamet ve mürtekibi kebre meselesine birinci hicrî yüzyılın sonlarına doğru kader meselesi de ilâve edilmiştir. Ma'bed'î Cühenî, Gaylân-ı Dimeşkî, Yunüs'ül-Esvârî gibi şahısların kaderi inkâr ederek her şeyin takdiri ilâhiyeye bağlanmasını kabul etmeyişleri ile Resûlüllah zamanında münakaşası menedilmiş olan bir mevzuun tartışması başlamıştır. (3). Ma'bed-i Cühenî (Öl. H. 80-699) ve Gaylân-ı Dimeşkî'nin görüşlerine dayanan ve kaderi inkâr eden **Kaderiyye** fırkası teşekkül etmiştir. Bunlar halkı hatta Emevî halifelerini tesir altına almaya gayret sarfediyorlardı.

(1) Bkz. Diyanet Dergisi XI-2. Sahife: 91 Ankara 1972

(2) Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, S. 27, (el-Fasl hâmişî)

(3) Şerhu'l-Mevakif, Luknow 1894, S. 747.

Aynı asır içinde Kaderiyyenin görüşüne tepki teşkil eden ve insan irade ve gücünü inkâr ederek her şeyi Allâh'ın takdir ve yaratmasına mutlak surette bağlayan bir görüş ortaya çıktı. **Cebriyye** adını alan bu görüşün kurucuları Ca'd b. Dirhem (Öl. H. 124-741) ve Cehm b. Safvan (Öl. 128-745) olmuştur. Ca'd b. Dirhem ayrıca Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu ortaya atmış ve İslâm âleminin başına büyük dertler açmış olan «Halk-ı Kur'an» meselesi de o güne kadar teşekkül eden diğer meseleler eklenmiştir. Ca'd b. Dirhem'in ortaya attığı bu mesele uzun yıllar İslâm âlimlerini meşgul etmiştir.

Buraya kadar verdiğimiz izahattan da anlaşılacağı gibi hicrî birinci yüzyılın sonunda ve ikinci yüzyılın başında artık meseleler tamamen itikadî bir hüviyet kazanmıştır. İslâm devleti hudutlarının içinde yeni müslüman olmuş ve farklı dinî felsefi görüşlere sahip milletlerin mevcudiyeti bu tarz münakaşalar için çok müsait bir zemin teşkil ediyordu.

Mu'tezile'nin doğuşu :

Hicrî ikinci yüzyılın başlarında İslâm âleminde, her tarafta, yukarıki bahislerde temas ettiğimiz mevzularda münakaşalar almış yürümüştü. Mürtekibi kebir meselesi bir ara yeniden alevlenmiş, şîlik hareketleri tehlikeli bir safhaya girmiş ve her gurup bir birini tekfir etmeğe başlamıştı. İşte böyle bir vasat içinde bir gün Hasan-ı Basri'ye (öl. H. 110-728) mürtekibi kebir meselesi sorulmuş daha o cevap vermeden mecliste bulunan Vasil b. Atâ (öl. H. 131-748) söze başlayarak «Kebîre sahibi ne mutlak bir mü'mîn ne de mutlak kâfirdir. O iki menzile arasında bir menzilededir. Buna fâsık denir. Çünkü iman, iyi hasletlerin mecmuudur. Bunlar bir şahısta bulunursa mü'mîn adını alır. Fâsıka gelince, onda bu iyilikler mevcut değildir. Bil'akis bunlar, fâsıkın mâsiyeti sebebiyle eksiktir. Bundan dolayı o iman sıfatını kaybetmiş, tâat etmek suretiyle bütün iyi hasletleri kendirlerinde cem'etmiş olan mü'mînler zümresinden ve aynı zamanda iman mertebesinden çıkmıştır. Fakat o kâfir de değildir. Çünkü kendisinde hayır sıfatlarından bir kısım kalmıştır. Allâh'a, Peygambere ve âhîret gününe iman eder, böylece kebir irtikâb eden kimse iman mertebesinden çıkmış, küfür mertebesine girmiş olur ve iki menzile arasında bir menzilede kalır.» demiş ve Hasan'ı Basri'nin meclisini terkederek i'tizal etmiş ve kendine uyanlara görüşlerini izaha başlamıştır. (4).

Kaynakların, mu'tezilenin doğuşuna başlangıç olarak gösterdikleri bu hadiseden sonra Vasil, adamakıllı fikrî anarşiye doğru gitmekte olan müslümanların inanması icab eden ve akıdeye taallük eden bazı usul ve kaideler vaz' etmeye karar vermişti. Bunları kabul etmeyen müslüman olamazdı. Vasil'in taraftarları bu kaidelere sımsıkı bağlanıyor, onlar uğrunda mücadele ediyor mu halifelerini reddediyordu. Usul-i Hamse denilen bu kaideler şunlardır :

- 1 — Menzile beyne'l - Menzileteyn,
- 2 — Adalet,
- 3 — Tevhid,
- 4 — Va'd ve va'id,
- 5 — Emr bi'l-Ma'ruh ve nehy anil-Münker. (5)

(4) Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, 1/60 (el-Fasl hâmisî). Şerhu'l-mevakif, s. 747, Luknow 1894.

Bu prensipleriyle Mu'tezile İslâm âleminde ortaya çıkan İslâm'a zıt cereyanlarla mücadele ediyor ve böylece İslâm akîdelerinin müdafaasını üzerine almış oluyordu.

Mu'tezilenin doğuşu ile, İslâm akidelerinin bazı usul ve prensiplere bağlı olarak muarızlara karşı müdafaaya zaruretinin hissedildiği ortaya çıkmaktadır. İlk olarak bu mevzudaki eserler de yine mutezile mensupları tarafından kaleme alınmıştır.

İslâm iman tarihindeki fikir cereyanlarında diğer faktörler :

İslâm âleminde yeni müslüman olan milletlerin kültür mirası ve felsefi karakteristikleri itibarıyla muhtelif itikadî konulardaki münakaşalarda rol oynadıklarını söylemiştik. Buna ilâveten müslümanlar ayrıca Hind, İran ve Yunan kültürüne ait eserlerle de ilgilenmeğe başlamışlar, hatta Halid b. Yezid (öl. H. 85-704) yunancadan astronomi, tıp ve kimyaya ait bazı eserler terceme etmiştir. (6) Bu devirde yeni yeni başlıyan ilim hareketlerinin Basra ve Kûfe'de tekâsüf ettiğini görmekteyiz. Daha sonraları Abbâsîlerin hâkimiyetinde ilim merkezi Bağdad olmuştur. Halife Mansur'un halifeliği (H. 137-159/754-755) zamanında terceme faaliyetleri gelişmiş ve H. 198-813 de halife olan Me'mun tarafından M. 832 de kurulan Beytü'l-Hikme'nin mensupları yunanca, pehlevîce ve süryânîceden arapçaya birçok eserler terceme etmiştir.

İşte gerek yeni müslüman olan milletlerin fikrî durumları ve gerekse tercemeler yoluyla öğrenilen yabancı felsefeler, İslâm itikadî mevzuunda münakaşa ve münazara eden kimseleri tesiri altına almakta gecikmemiştir.

İslâmî inançları yabancılara karşı müdafaaya vazifesini yüklenen mutezile de çok kısa zamanda bu felsefenin tesiri altında kalmış ve müdafaalarında bundan istifade etmeğe başlamıştır.

Mu'tezilenin itikadî mevzuları isbat ve müdafaaya için kabul ettiği usul ve prensipler genel olarak Kelâm İlmi'nin başlangıcını teşkil etmiştir. Akide esaslarını sadece naklî delillerle isbatı kâfi görmeyip, bunları aklın ve felsefenin ışığı altında tefsir, tevil ve tedkik etmeğe başlayan mu'tezilenin karşısında ona çok şiddetli tepki gösteren bir cereyan doğmuştur.

Ehli Sünet Kelâm'ının doğuşu :

Mu'tezile mezhebinin kurucusu Vasıl b. Ata'nın el-Menzile beyne'l-men-ziletayn, Kitabu'l-Futyâ, Kitabu't-Tevhid isimlerini verdiği kitaplarıyla ilmî kelâma ait ilk eserler vücuda gelmeğe başlamıştır. (7) Aynı devirde şffilerin mutezileyi red için kaleme aldıkları kitaplar ile haricîlerin telifleri yine bu ilme ait eserler cümlesindedir. Bu arada ehli sünnetin akidesini gösteren ve İmam-ı A'zam Ebu Hanife (öl-150-767) tarafından kaleme alınan el-Fıkhu'l-Ekber ve el-Âlimu ve'l-Müteallim isimli iki eser de bu meyanda sayılmaktadır.

(5) Daha geniş bilgi için bak. Şehristânî, aynı eser. 1/53 ve devamı Dr. Kemal Işık, Mu'tezile'nin Doğuşu, S. 67-73 Doç. Dr. Talat Koçyiğit, aynı eser. S. 76-83 Prof. M. Tancî, Mezhepler Tarihi Notları II. S. 20.

(6) Dr. Kemal Işık, adı geçen eser S. 47 (Barthold'a atfen) Daha geniş bilgi için bak. : Doç. Dr. Talat Koçyiğit, adı geçen eser, s: 66-87.

(7) Doç. Dr. Talat Koçyiğit, aynı eser, S. 90 (İbnu'n-Nedim, el-Fihrist, S. 251'den naklen)

Hicrî IV. yüzyılın ilk yarısına kadar, itikadî meselelerde isbat ve müdafaa maksadıyla nakilden ziyade akfî prensiplere ve felsefî kaidelere dayanarak onlarla memzuc bir şekilde ve cedel tarikiyle yazılmış eserler ilmi kelâmın ilk eserleridir ve bunlar mu'tezile mezhebini temsil ederler. O tarihlere kadar ehli sünnetin tutumu mütezileye karşı ve zıt idi. Bu bakımdan kaleme alınan eserler daha ziyade selef akidini nakillerle izahtan ibaret idi.

Mutezilenin faaliyetleriyle gelişen kelâm ve fikir hayatı içinde ehli sünnet akaidinin de aynı metotlarla izah ve isbatı ihtiyacı hissedildi.

Üçüncü Hicrî asırda gelen İbn-i Küllâb mütezile ve cehmiyyeyi redd ederek ehli sünnet akaidini, mutezilenin elinde gelişmiş olan ilmî kelâm usullerine göre müdafaaaya başladı. İşte ilk olarak İbn-i Küllab ile ehli Sünnet İlmî Kelâmı başlamış oldu. (8)

Daha sonra hicrî dördüncü yüzyılda Ebu'l-Haseni'l-Eş'arî (öl. H. 324-935) gelerek ehli sünnet ilmi kelâmını yerleştirmiştir. Eş'arî önceleri mütezile mezhebine bağlı idi. Hocası Ebu Ali el-Cübbâî (öl. H. 303-915) ile üç kardeş meselesinde münakaşa etmiş ve kırk yıl kadar hizmet ettiği mütezile mezhebinden ayrılarak ehli sünnet kelâmının kurucusu olarak bilinen İbn-i Küllâb'ın mezhebine girmiştir. Bu tarihten itibaren çok iyi bildiği mütezile mezhebinin usul ve prensiplerinden de yararlanarak saf İslâm akidelerini şiddetle müdafaa etmeğe başlamıştır.

Aynı asırda Ebu Mansur el-Mâtürîdi (öl. 333-944) de yine ehli sünnet itikadını kelâm usul ve metotlarıyla müdafaa etmiştir.

Böylece ehli sünnet ilm-i kelâmı doğmuş ve gelişmeğe başlamıştır. Daha sonraları gelen Ebu Bekir Bakıllânî (öl. H. 403-1012), İbnü Furek (öl. H. 401), Ebu İshak İsferrâni (öl. H. 408), Ebu Zerr el-Herevî (öl. H. 435), Ebu Ca'fer es-Simenânî (öl. H. 444), Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî (öl. H. 478-1085) gibi zevât Eş'arî mezhebi adını alan ehli sünnet ilmi kelâmını geliştirmişlerdir. (9) Horasan ve Mâverâünnehir taraflarında da Mâtürîdînin kurduğu ve selef mezhebine yakın olan ehli sünnet kelâmı Ebu'l-Muîn Meymun en-Nesefî (öl. H. 508) nin himmetiyle yayılmıştır. (10)

Bütün bu çalışmalar İslâm dininin saf inanç esaslarını hurafelerden korumak, müslümanların aynı eserler etrafında birleşerek parçalanmalarına mâni olmak ve İslâm dininin daima ilerici, birleştirici esaslarını yerleştirmek için yapılmıştır.

(8) İzmirli İsmail Hakkı (Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme S. 4)

(9) İzmirli İsmail Hakkı, (Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme, S. 6. Daha geniş bilgi için bak: Dr. İrfan Abdülhamid, Dirâsât fi'l-Fırah vel-Akadi'l İslâmiyye, S. 133-140) Al-lâme Şibli Nu'mânî, Tarih-i İlm-i Kelâm Terc. Tâkî Gıylânî, Tahran, 1328.

(10) İzmirli İsmail Hakkı, adı geçen eser, S. 7.